

حمایت از حریم خصوصی در مکان خصوصی در مقررات دادرسی کیفری ایران

غلامحسن کوشکی*

چکیده:

در قانون «آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری»، قواعد و تشریفات برای ورود به حریم خصوصی یا بازرسی در مکان خصوصی ارائه شده است. ولی، رویه قضائی در شناسایی مفهوم حریم و مکان خصوصی پراکنده و مبهم است. به نظر می‌رسد که همه فضاها و دارایی‌هایی که نمی‌توان بدون اجازه شخص به آنها ورود یا دست‌رسی پیدا کرد، حریم خصوصی انگاشته می‌شوند. بدین سان، منزل، اتاق‌های هتل، اتومبیل، نامه‌ها و مکاتبات شخصی جلوه‌هایی از حریم خصوصی اند. قانون‌گذار به منظور حمایت از حریم خصوصی، بازرسی از مکان‌های خصوصی را تابع تشریفات و قواعدی دانسته است. هر چند این قواعد و تشریفات، ناقص و مبهم اند، متأسفانه برای نقض همین قواعد نیز ضمانت‌اجراء مناسبی مانند بطلان دلیل پیش‌بینی نشده است. این مقاله می‌کوشد تا موارد پیش‌گفته را در پرتو قانون آیین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب سال ۱۳۷۸ نقد و بررسی کند.

واژگان کلیدی:

حریم خصوصی، بازرسی، منزل، مکان خصوصی، آیین دادرسی کیفری.

* دانشجوی دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی.

مقدمه

آیین دادرسی کیفری به منزله مجموعه قواعد و مقررات ناظر به کشف، تعقیب، تحقیق، دادرسی و اجراء حکم از یک سو دغدغه حمایت از آزادی های فردی و حریم خصوصی اشخاص و به عبارت دیگر تضمین «حق تأمین شخصی» افراد را بر عهده دارد و از سوی دیگر به تأمین «امنیت»^۱ در جامعه اهمیت می دهد. به همین دلیل، هدف عمده قانون آیین دادرسی کیفری برقراری تعادل و تعامل مناسب میان حق ها و آزادی های فردی و حق های جامعه است. به عبارت دیگر، نباید به بهانه تأمین امنیت در جامعه، حق ها و آزادی های فردی را نادیده گرفت.

بدین منظور، در قوانین مختلف آیین دادرسی کیفری مجموعه قواعد و تشریفات برای تأمین امنیت فردی شهروندان در برابر سوءاستفاده احتمالی مأموران حکومتی در نظر می گیرند. این قواعد و تشریفات جنبه آمره داشته و به نظم عمومی مربوط بوده و تخطی از آنها موجب اعمال ضمانت اجراء کیفری و انتظامی می شود.

یکی از مهم ترین حق های فردی حق داشتن حریم خصوصی است. وجود حریم خصوصی باعث می شود که آزادی انسان در جنبه های مختلف مورد محافظت قرار گیرد. دیوان اروپایی حقوق بشر در آراء متعددی اصطلاح حریم خصوصی را مفهومی گسترده دانسته است که تمامیت جسمی و روانی اشخاص را نیز در بر می گیرد.^۲

1. Le droit à la sûreté
2. Le droit à la sécurité

۳. می توان برای نمونه به آراء زیر اشاره کرد:

CEDE 22 oct.1981, Dudgou C/Royaume-uni & 41.

CEDE 6 Fevr.2001, Bensaid C/Royaume - uni & 47.

در نظام حقوقی ایران، حریم خصوصی تعریف نشده است.^۴ ولی، در نگاهی کلی حریم خصوصی را می توان مجموعه فضایی دانست که نمی توان بدون اجازه شخص به آن تجاوز یا تعرض کرد. در واقع، دسترسی به آن فضا برای دیگران امکان پذیر نیست. هر چند قلمرو و مصداق های حریم خصوصی را قانون باید مشخص کند، به صورت کلی می توان آزادی اندیشه، کنترل بر جسم خود، خلوت و تنهایی در منزل، کنترل بر اطلاعات شخصی، آزادی از نظارت های دیگران، حمایت از حیثیت و اعتبار و حمایت در برابر بازرسی ها و تجسس ها را از مصداق های حریم خصوصی دانست [۴:۵].

حمایت از حریم خصوصی افراد باید از ابتدای فرایند کیفری تا انتها مورد توجه قانون آیین دادرسی کیفری باشد و آن را با ضمانت اجراء های مناسب تضمین کند. به هر حال، هر تعریفی که از حریم خصوصی پذیرفته شود، بالاترین مصداق حریم خصوصی حق خلوت افراد در فضای خصوصی منزل و مکان های خصوصی است که در این نوشتار بررسی می شود.

الف. مفهوم منزل و مکان خصوصی

برای حمایت مؤثر از حریم خصوصی افراد در منزل و مکان خصوصی، ضروری است که مفهوم منزل و مکان خصوصی روشن شود. در اسناد بین المللی و نیز در قانون اساسی و قوانین عادی جمهوری اسلامی ایران، هر چند بر حمایت از حریم

۴. به تازگی در پیش نویس لایحه حمایت از حریم خصوصی که معاونت حقوقی و پارلمانی دولت هشتم آن را تنظیم کرده، حریم خصوصی در بند نخست ماده یک بدین شکل تعریف شده است: «حریم خصوصی: قلمرویی از زندگی هر شخص است که آن شخص عرفاً یا با اعلان قبلی در چهار چوب قانون انتظار دارد تا دیگران بدون رضایت وی به اطلاعات راجع به آن دسترسی نداشته و یا به آن وارد نشوند یا بر آن نگاه یا نظارت نکنند و یا در آن قلمرویی را مورد تعرض قرار ندهند؛ منازل و اماکن خصوصی، محل های کار، اطلاعات شخصی و ارتباطات خصوصی با دیگران و حریم جسمانی افراد حریم خصوصی محسوب می شوند».

خصوصی منزل و سکونتگاه افراد به منزله مصداق بارز حریم خصوصی تأکید شده، هیچ‌گونه تعریفی از منزل یا مکان خصوصی ارائه نشده است.^۵

شایسته است که در قوانین عادی و از جمله در قانون آیین دادرسی کیفری مفهوم منزل یا مکان خصوصی به روشنی تعریف شده تا زمینه و بستر اجرائی شدن اسناد بین‌المللی و قانون اساسی فراهم شود. شاید یکی از دلایل سکوت قانون‌گذار در این زمینه سپردن مفهوم این الفاظ به عرف و جامعه باشد. ولی، با توجه به جایگاه قانون آیین دادرسی کیفری و حفظ حق‌ها و آزادی‌های فردی، تعریف این مفهوم ضرورت دارد.

۵. نمونه‌های زیر را می‌توان از جمله موارد حمایت از حریم خصوصی افراد در منزل و مکان خصوصی در قوانین بین‌المللی و داخلی ذکر کرد:

— ماده ۱۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی:

«۱. هیچ‌کس نباید در زندگی خصوصی و خانواده و اقامتگاه یا مکاتبه‌ها مورد مداخله‌های خودسرانه «بدون مجوز» یا خلاف قانون قرار گیرد و همچنین شرافت و حیثیت او نباید مورد تعرض غیرقانونی واقع شود.

۲. هر کس حق دارد که در برابر این‌گونه مداخله‌ها یا تعرض‌ها مورد حمایت قانون قرار گیرد.

— بند ج ماده ۱۸ اعلامیه اسلامی حقوق بشر در بیانیه قاهره:

«مسکن در هر حالی حرمت دارد و نباید بدون اجازه ساکنان آن یا به صورت نامشروع وارد آن شد و نباید آن را خراب یا مصادره کرد یا ساکنان آن را آواره کرد».

— ماده ۸ کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی:

۱. هر کس حق دارد که حرمت زندگی خصوصی و مکاتبه‌های وی حفظ شود.

۲. در اعمال این حق، مراجع عمومی هیچ‌گونه مداخله‌ای نخواهند کرد؛ مگر طبق قانون و در جامعه دمکراتیک آنچه برای منافع امنیت ملی، سلامت عمومی، رفاه اقتصادی کشور، حفظ نظم و پیش‌گیری از جرم، حمایت از بهداشت یا اخلاقیات یا حمایت از حق‌ها و آزادی‌های دیگران لازم باشد.

۴. اصل بیست و دوم ق.ا.:

«حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است مگر در مواردی که قانون تجویز کند».

۵. ماده ۹۶ ق.آ.د.ا.ک.:

«تفتیش و بازرسی منازل، اماکن و اشیاء در مواردی به عمل می‌آید که حسب دلایل، ظن قوی به کشف متهم یا اسباب و آلات و دلایل جرم در آن محل وجود داشته باشد».

در پیش‌نویس لایحه «حمایت از حریم خصوصی» که معاونت حقوقی و پارلمانی دولت هشتم ارائه کرده، نیز تعریفی از واژه منزل و مسکن بیان نشده است، بلکه مصداق‌هایی از این مفهوم به شکل تمثیلی بیان شده است.^۶ بر پایه بند ۳ ماده یک این پیش‌نویس، مکان خصوصی «... اماکن متعلق به اشخاص خصوصی یا در تصرف آنهاست که ورود دیگران به آنجا یا عرفاً مجاز نیست یا مالک یا متصرف قانونی به نحو مشخصی در چهارچوب قانون ورود دیگران به آن اماکن را ممنوع اعلام کرده است».

چنانچه ملاحظه می‌شود، میان دو مفهوم «منزل» و «اماکن خصوصی» رابطه عموم و خصوص مطلق برقرار است. زیرا، منزل و مسکن مصداق بارز مکان خصوصی است. ولی، مکان خصوصی فراتر از منزل و مسکن است و بر مکان‌های غیر مسکونی نیز اطلاق می‌شود. از دیدگاه حقوق دانان، مراد از منزل محل اقامت ذکر شده در قوانین مدنی یا تجاری و آیین دادرسی مدنی نیست، بلکه مقصود از آن محل، مکان و فضایی است که شخص در آن سکونت دارد، حق دارد که در آن بی هیچ‌گونه مزاحمت و تعرضی آزادانه به‌سربرد [۶: ۲۶۹]. بنابراین، نوع و چگونگی محل اقامت، دائمی یا موقت بودن آن، بزرگ یا کوچک بودن محل سکونت و نیز ثابت یا متحرک بودن آن تأثیری در احکام ناظر به بازرسی منزل ندارد [۳: ۱۱۸].

در مورد مفهوم «مکان خصوصی» نیز مسأله پیش‌گفته مصداق دارد. هر چند در مورد مفهوم «مکان خصوصی» قانون خاصی نداریم، می‌توان از مفهوم مقابل آن یعنی «مکان عمومی» برای تعریف این مفهوم استفاده کرد. مقررات مربوط به مکان عمومی در آیین‌نامه اماکن عمومی مصوب ۱۳۶۳/۳/۲۳ آمده است. در ماده ۲ این

۶. بر پایه ماده یک این پیش‌نویس، «منزل: انواع خانه‌ها، چادرهای مسکونی، داخل وسایل مسقف، بخش‌های مسکونی کشتی‌ها، هواپیماها و اتاق‌های استراحت، هتل‌ها، مهمانسراها، خوابگاه‌های دانشجویی، بیمارستان‌ها و دیگر تأسیسات مشابه. بخش‌های مشترک مجتمع‌های آپارتمانی، هتل‌ها، بیمارستان‌ها و سایر اماکنی که دارای بخش‌های اشتراکی هستند از تعریف منزل خارج است».

آیین نامه، هتل ها، مسافرخانه ها، رستوران ها، پانسیون ها، قهوه خانه ها و .. جزء مکان های عمومی قلمداد شده است.^۷ البته، به نظر می رسد که تعریف مندرج در این آیین نامه ناظر به تبیین رابطه متصدیان این گونه مکان ها با مقام های اداری است. به عبارت دیگر، بازگشایی این مکان ها به لحاظ اداری تابع ضوابط و قواعد خاصی است که موضوع این نوشتار نیست. هر چند این مکان ها به لحاظ اداری عمومی بوده و ملزم به پیروی از برخی اصول و ضوابط اند، برخی از فضاهای موجود در آنها حریم خصوصی انگاشته می شوند. برای مثال، اتاق های هتل ها یا مسافرخانه ها مکان خصوصی بوده و مشمول تشریفات و قواعد مربوط به بازرسی منزل و مکان خصوصی اند.

برخی از حقوق دانان مکان عمومی را بر اساس ماهیت و کارکرد آنها به مکان عمومی ذاتی (مانند خیابان) و مکان عمومی عرضی (مانند خانه ای که برای مدرسه اجاره داده شده است) و مکان عمومی اتفاقی (مانند خانه ای که دچار آتش سوزی شده و در آن باز است) تقسیم کرده اند [۷۸: ۹ و ۱۵۰: ۵]. بنا بر این، بر پایه تعریف و تحلیل این دسته از حقوق دانان، «ورود و دست رسی آزاد اشخاص» به یک مکان

۷. برابر ماده ۲ آیین نامه اشاره شده، اماکن و مؤسسات عمومی موضوع این آیین نامه عبارتند از: «۱. هتل ها ۲. مسافرخانه ها ۳. رستوران ها ۴. پانسیون ها و مهدکودک ها ۵. سلف سرویس ها ۶. قهوه خانه ها ۷. اغذیه فروش ها ۸. چلوکبابی و چلوخوردشتی و طبخ ها ۹. بوفه سینما و تئاتر ۱۰. کافه تریاها ۱۱. قنادی ها ۱۲. آرایشگاه ها ۱۳. آموزشگاه های رانندگی ۱۴. فروشگاه های جراید و نشریات داخلی ۱۵. مؤسسات بارکشی شهری ۱۶. تعمیرگاه های دوچرخه و موتورسیکلت ۱۷. عکاسی ها ۱۸. فروشگاه های جراید و نشریات خارجی ۱۹. سینماها و تماشاخانه ها ۲۰. فروشگاه های اتومبیل ۲۱. مؤسسه های تبلیغی و تولید کننده فیلم های تبلیغاتی ۲۲. تعمیرگاه ها، اتوسرویس ها و پارکینگ ها ۲۳. مؤسسات توریستی و کرایه دهی اتومبیل ۲۴. بنگاه های مسافرتی ۲۵. کتابفروشی ها ۲۶. بنگاه های معاملاتی ۲۷. کارگاه های اوراق اتومبیل ۲۸. کارگاه های تعویض روغن، پنچرگیری و لاستیک فروشی اتومبیل ۲۹. مؤسسات تاکسی بار ۳۰. گراورسازی ها ۳۱. فروشگاه های لوازم یدکی اتومبیل ۳۲. کارگاه های نقاشی اتومبیل ۳۳. چاپخانه ها ۳۴. سمساری و امانت فروشی ها ۳۵. مؤسسات باربری ۳۶. استودیوها ۳۷. طلا و جواهر فروشی ها ۳۸. مؤسسات نشر و طبع ۳۹. آموزشگاه های خیاطی، ماشین نویسی و آرایشگری».

را می‌توان یکی از معیارهای خصوصی یا عمومی بودن آن قلمداد کرد.

عموم مردم آزادانه می‌توانند داخل مسجد، مغازه، و... شوند و هیچ‌گونه منعی برای آنان تصورشدنی نیست. البته، باید توجه داشت که هر چند برخی مکان‌ها مانند رستوران‌ها و... مکان عمومی‌اند، حسب مورد برخی از فضاهای آنها مانند آشپزخانه یا داخل کمد یا گاو صندوق مغازه مکان خصوصی‌اند. به عبارت دیگر، محدوده‌ای که عموم مردم به لحاظ عرفی و در چهارچوب ضوابط قانونی حق رفت و آمد یا دسترسی به آن را دارند، مکان عمومی است. البته، چنانچه این مکان‌ها فقط در ساعت‌هایی از شبانه‌روز دایر باشند، تنها در این ساعت‌ها حکم مکان عمومی را دارند.

از جمله مصداق‌های مورد اختلاف در این زمینه بازرسی از وسایل نقلیه است. این پرسش مطرح است که آیا وسایل نقلیه جزء مکان‌های خصوصی بوده و در نتیجه نیازمند رعایت تشریفات خاص بازرسی از مکان‌های خصوصی‌اند یا خیر. از یک جهت با توجه به اصل بیست و دوم ق.ا.و با توجه به اطلاق مواد قانون آیین دادرسی کیفری مبنی بر اینکه «تفتیش منازل، اماکن و اشیاء و جلب اشخاص باید با اجازه مقام قضائی باشد»، بازرسی از اتومبیل‌های شخصی همانند بازرسی منزل باید با اجازه مقام قضائی باشد و در نتیجه، وسایل نقلیه نیز جزء مکان‌های خصوصی‌اند. اداره حقوقی قوه قضائیه نیز در نظریه‌های مشورتی خود به شماره ۷/۲۳۱۷ به تاریخ ۱۳۶۵/۴/۷ و شماره ۷/۷۵۲۶ به تاریخ ۶۵/۱۲/۷ اعلام کرده که بازرسی اتومبیل‌ها - چه در ورودی شهرها و چه داخل شهرها - نیازمند گرفتن مجوز قضائی است و به بیان دیگر آنها را مکان خصوصی انگاشته است.

از سوی دیگر، با توجه به عدم صراحت قانون‌گذار در مورد وسایل نقلیه، رویه عملی پلیسی بر آن است که بازرسی اتومبیل‌ها نیازمند اجازه مقام قضائی نیست. اداره کل قوانین و امور حقوقی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی طی بخشنامه شماره

۱/۱۷۹/۰۱/۴۰۲ به تاریخ ۱۱/۴/۷۹ به همه واحدهای نیروی انتظامی اعلام کرد که برای بازرسی خودروها نیازی به گرفتن مجوز از مقام‌های قضائی نیست. دیوان عدالت اداری در پی شکایت یکی از شهروندان، این بخشنامه را باطل اعلام و چنین استدلال کرد که بخشنامه یادشده مغایر منطوق صریح ماده ۲۴ ق.آ.د.ا. ک^۱ و حکم قانون‌گذار درباره تکلیف ضابطان دادگستری به پیروی از دستورهای قضائی است.^۱

ب. تشریفات لازم برای بازرسی از مکان خصوصی

با توجه به شناسایی حریم خصوصی افراد در مکان‌های خصوصی، قانون‌گذار تعرض به مکان‌های فوق را جائز نمی‌شمارد و معمولاً در قوانین کیفری ماهوی، برای تعرض به این مکان‌ها ضمانت‌اجراء کیفری در نظر می‌گیرند. بدین ترتیب مطابق ماده ۵۸۰ ق.م.ا. و ورود مقامات قضائی و غیرقضائی بدون اجازه و رضای صاحب منزل، جرم است. علاوه بر قوانین کیفری ماهوی، قوانین کیفری شکلی نیز جهت عدم تعرض به حریم خصوصی افراد در مکان‌های خصوصی قواعد و

۸. ماده ۲۴ ق.آ.د.ا. ک:

«... همچنین تفتیش منازل و جلب اشخاص در جرائم غیر مشهود باید با اجازه مخصوص مقام قضائی باشد هر چند اجراء تحقیقات به طور کلی از طرف مقام قضائی به ضابط ارجاع شده باشد.»

۹. از جهت تطبیقی، در قوانین تحقیقات جنائی و قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه اشاره‌ای به کیفیت و چگونگی بازرسی از وسایل نقلیه نشده و تنها منبع مورد استناد در این زمینه رویه قضائی بود. رویه قضائی بازرسی از وسایل نقلیه را بدون تشریفات خاص مجاز نمی‌دانست. البته، رویه قضائی میان صندوق عقب اتومبیل و سایر قسمت‌های آن فرق می‌گذاشت. بازرسی از صندوق عقب اتومبیل مشمول قواعد و تشریفات بازرسی از وسایل نقلیه نبود. برای نمونه، می‌توان به آراء زیر اشاره کرد:

Cass.Crim. 8 nov 1979: Bull, crim.n.311.

Cass.Crim. 11 sept. 1933: ibid.n.191.

تا اینکه با تغییرهای انجام شده در سال ۲۰۰۳ میلادی در قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، این مسأله وارد قانون شد. بر پایه ماده ۲-۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، دادستان شهرستان می‌تواند برای تحقیق و تعقیب اعمال تروریستی مندرج در مواد ۱-۴۲۱-۵ تا ۴۲۱-۵ قانون جزا - از جمله، آسیب‌های ارادی به تمامیت جسمانی انسان‌ها، ... و جرم‌های سرقت مندرج در مواد ۳-۳۱۱ تا ۱۱-۳۱۱ قانون جزا،

تشریفات خاصی در نظر می‌گیرند. یکی از اقدام‌های رایج در مرحله‌های مختلف دادرسی بازرسی‌هایی است که در مکان‌های مختلف برای کشف حقیقت انجام می‌شود و طی این بازرسی‌هاست که ممکن است آزادی فردی اشخاص مخدوش شود. دغدغه قانون‌گذاران باید محدود کردن و بیان چهارچوب این تدابیر باشد تا مورد سوء استفاده واقع نشوند.

بازرسی را مجموعه عملیاتی که مقام‌های قضائی یا ضابطان دادگستری برای کشف دلایل مربوط به جرم که معمولاً در مکان‌های بسته (مانند اقامتگاه و مسکن شهروندان) انجام می‌دهند، تعریف کرده‌اند [۱۱: ۲]. البته این تعریف کامل نیست زیرا، مطابق قواعد دادرسی کشور ما، علاوه بر کشف دلایل، یکی از اهداف اصلی بازرسی شناسایی و دستگیری متهم و کشف آلات و اسباب جرم است. بدین منظور، ضروری است که اوصاف و قیود اشاره شده، در تعریف بازرسی اضافه گردد. بدین منظور فصلی در باب اول ق.آ.د.ا. که به نام «تفتیش و بازرسی منازل و اماکن و کشف آلات و ادوات جرم» اختصاص داده شده و تشریفات لازم برای

پنهان کردن اموال ناشی از جرم در مواد ۱-۳۲۱ و ۲-۳۲۱ همان قانون و قاچاق مواد اعتیادآور ناقانونی [مواد مخدر] مطابق مواد ۲۳۴-۲۳۲ و ۳۸-۲۲۲، افزون بر کنترل هویت از وسایل نقلیه در حال حرکت یا متوقف در راه‌های عمومی یا در مکان‌های عمومی بازدید و بازرسی به عمل آورد. در راستای اجراء ماده ۲-۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، وسایل نقلیه را فقط می‌توان در زمان محدود به جریان بازرسی متوقف کرد.

در زمان بازرسی از وسایل نقلیه، راننده یا مالک وسیله نقلیه حتماً باید حضور داشته باشد و در صورت عدم حضور آنان، افسر پلیس قضائی باید حتماً شخصی را که جزء کادر اداری وی نباشد، به منزله ناظر بر عملیات بازرسی در محل حاضر کند. هنگام بازرسی، صورت جلسه‌ای تنظیم، تاریخ و ساعت آغاز و پایان عملیات در آن ذکر می‌شود و یک نسخه از آن به ذی‌نفع داده شده و نسخه‌ای دیگر بی‌درنگ به دادستان شهرستان تحویل داده می‌شود. همچنین، بر پایه ماده ۴-۲-۷۸ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، برای پیش‌گیری از لطمه شدید به امنیت اشخاص و اموال، افسران پلیس قضائی و مأموران تحت نظر آنان در صورت رضایت راننده می‌توانند وسیله نقلیه را بازرسی کنند، و در صورت خودداری راننده از دادن رضایت، می‌توانند وسیله نقلیه را متوقف کنند (مشروط بر اینکه مدت توقف بیش از سی دقیقه نباشد) تا به هر شیوه ممکن مجوز دادستان را برای بازرسی وسیله نقلیه به دست آورند.

انجام بازرسی مقرر شده است.

۱. گرفتن مجوز از مقام قضائی

جریان تحقیقات باید تحت نظارت مقام قضائی انجام شود. قانون‌گذار به‌طور استثنائی در جرم‌های مشهود، ضابط دادگستری را جانشین مقام قضائی انگاشته و به دلیل روشنی و رؤیت‌پذیری جرم، گرفتن مجوز قضائی را در این‌گونه جرم‌ها لازم ندانسته است. به تصریح ماده ۱۸ ق.آ.د.ا.ک، ضابطان دادگستری در جرم‌های مشهود باید همه اقدام‌های لازم را برای حفظ ابزار و وسایل و آثار و نشانه‌ها و دلایل جرم و جلوگیری از فرار متهم انجام دهند.^{۱۰} البته، اختیارات ضابطان دادگستری در بازرسی از مکان خصوصی مطلق نیست. به تصریح ماده ۹۶ قانون پیش‌گفته، باید میان بازرسی از مکان خصوصی و یافتن متهم یا ابزار و وسایل جرم رابطه‌ای منطقی برقرار باشد. به عبارت دیگر، باید ظن قوی مبنی بر وجود متهم یا ابزار و وسایل و دلایل جرم نزد وی وجود داشته باشد.

بدیهی است که مجوز بازرسی باید دارای ویژگی‌هایی باشد تا از سوءاستفاده‌های احتمالی در این مورد جلوگیری به عمل آید. در همین راستا، ضروری است که قانون‌آیین دادرسی کیفری این موارد را با ذکر ضمانت‌اجراء مناسب به تفصیل مقرر کند. به نظر می‌رسد که چنانچه دستور به بازرسی با ذکر جهات آن در قالب «قرار» صادر شود، از سوءاستفاده‌های بسیاری جلوگیری خواهد شد و چگونگی نظارت بر آن نیز با مشکل روبه‌رو نمی‌شود. زیرا، کتبی بودن دستورهای صادر شده، باعث می‌شود که مقام‌های قضائی دقت بیشتری کنند و به قواعد و تشریفات دادرسی کیفری اهمیت بیشتری بدهند. به همین مناسبت، یکی از مواردی که زمینه تخلف و تخطی از قواعد دادرسی کیفری را فراهم می‌کند،

۱۰. لازم به یادآوری است که مطابق نظام دادرسی کیفری فرانسه، بازرسی در جرم‌های مشهود را فقط افسران پلیس قضائی انجام می‌دهند. زیرا، شناختن جرم مشهود و شرایط حاکم بر آن نیازمند علم و تخصص و

صدور دستورهای شفاهی است.^{۱۱}

با توجه به اصل کتبی بودن تحقیقات مقدماتی قضات کیفری نیز باید تمامی دستورات و اقدامات خود را در پرونده قید نمایند. قانون آیین دادرسی کیفری فعلی در این مورد ساکت است و لذا مشاهده می‌گردد که بسیاری از قضات از دستورهای شفاهی برای پیشبرد تحقیقات استفاده می‌کنند.

افزون بر آن، مجوزهای قضائی باید موردی صادر شود و زمان، دفعه‌های ورود و مال و مکان موضوع بازرسی در آن مشخص باشد. نکته مهم این است که لازم است قانون آیین دادرسی کیفری ضابطان دادگستری را مکلف کند که هنگام ورود به مکان خصوصی، اوراق هویت خود و اصل مجوز قضائی را به رؤیت و امضاء متصرف قانونی برسانند. بدین ترتیب مشخص می‌گردد که در مجموعه مقررات دادرسی کیفری، قواعد دقیق و منسجمی در مورد مجوز بازرسی وجود ندارد و ذکر موارد پیش‌گفته در قانون آیین دادرسی کیفری می‌تواند دقت و رعایت تشریفات آیین دادرسی کیفری را در پی داشته باشد.

۲. ضرورت بازرسی

با توجه به اینکه بازرسی از مکان خصوصی امری استثنائی بوده و اصل بر منع تعرض به حریم خصوصی افراد است، موارد مجاز بازرسی از مکان خصوصی باید به صراحت و روشنی در قانون آیین دادرسی کیفری بیان شود. همان‌گونه که اشاره شد، به تصریح ماده ۹۶ ق.آ.د.ا.ک، باید رابطه‌ای منطقی میان بازرسی و هدف آن برقرار باشد. چنانچه ظن قوی مبنی بر یافتن متهم یا ابزار و وسایل یا دلایل جرم وجود داشته باشد، بازرسی مجاز است [۱۸: ۱]. به همین دلیل، در صورتی که بازرسی از منزل یا مکان خصوصی با موضوع اتهام یا یافتن متهم یا جمع‌آوری دلایل

۱۱. رئیس قوه قضائیه در اقدامی مناسب در بخشنامه شماره ۱۸۱/۱۴۷۲۰-۱۳۸۱/۸/۶ بر خودداری دادرسان از صدور دستورهای شفاهی تأکید کرده است.

ارتباطی نداشته باشد، دستور بازرسی خلاف قانون است. متأسفانه، در مقررات کنونی آیین دادرسی، مقام قضائی هیچ‌گونه تکلیفی در مورد بیان جهت ضرورت بازرسی ندارد.

۳. زمان بازرسی

مطابق ماده ۱۰۰ آ.ا.د.ا.ک، بازرسی در روز به عمل می‌آید و هنگام شب در صورتی انجام می‌شود که ضرورت اقتضاء کند و دادرس مکلف است که جهت ضرورت را در صورت مجلس قید کند.

به نظر می‌رسد که روز هنگام طلوع تا غروب آفتاب را در بر می‌گیرد. بر پایه این ماده، در صورت ضرورت، بازرسی در شب نیز ممکن است. قید جهت ضرورت در صورت مجلس امکان نظارت بر تصمیم دادرس را فراهم می‌سازد و اگر وی مرتکب تقصیر یا اهمال شود، قابل تعقیب انتظامی خواهد بود. در هر صورت، اگر بازرسی برخلاف ضرورت و به دستور مقام قضائی انجام گرفته باشد، قانون آیین دادرسی ضمانت اجرائی برای دلایل به دست آمده بدین شیوه در نظر نگرفته است، حال آنکه لازم است برای شیوه‌های غیر قانونی به دست آوردن دلایل، لااقل ضمانت اجراء بطلان تحقیقات را در نظر گرفت.

امروزه، رویه قضائی جهت ضرورت بازرسی شبانه را بیش تر ناظر به جرم‌های سازمان یافته و قاچاق مواد اعتیاد آور ناقانونی می‌دانند که در حال توسعه و گسترش اند. البته، محدودیت‌هایی بر بازرسی شبانه وارد است و باید ضمانت اجراء هائی در صورت تخطی از آن قواعد پیش بینی شود.^{۱۱}

۴. حضور گواه هنگام بازرسی

برای جلوگیری از سوء استفاده احتمالی و تضمین حق‌های دفاعی صاحب مکان

۱۱. برای مثال، بر پایه رویه قضائی فرانسه، تحقیق و جست‌وجو باید درباره مسائل و موضوع‌های مربوط

به قاچاق مواد اعتیاد آور ناقانونی باشد نه جرم‌های دیگر؛ وگرنه تحقیقات صورت گرفته باطل

است» [۱۶۳: ۶].

خصوصی، حضور گواه هنگام بازرسی الزامی است. بر پایه ماده ۹۸ ق.آ.د.ا.ک، بازرسی در حضور متصرف قانونی و گواهان تحقیق و در غیاب وی در حضور ارشد حاضران به عمل می‌آید. مطابق این ماده، چنانچه مالک یا متصرف قانونی از قبیل مستأجر در محل حضور داشته باشد، بازرسی باید با حضور آنان انجام شود. این پرسش مطرح است که چنانچه هیچ شخصی در محل بازرسی نباشد، تکلیف چیست؟ قانون‌گذار در این مورد حکمی را مقرر نکرده است، در حالی که به نظر می‌رسد وجود گواه هنگام بازرسی در جهت تضمین حق‌های دفاعی صاحب مکان خصوصی ضروری باشد.^۳

۵. تنظیم صورت مجلس بازرسی

هر چند معمولاً ضابطان دادگستری تمامی اقدامات خود را در جریان انجام تحقیقات مکتوب می‌کنند ولی با توجه به اهمیت موضوع ضروری است که قانون‌گذار، ضابطان دادگستری را ملزم به تنظیم صورت مجلس از نحوه و کیفیت تفتیش و بازرسی از منازل و اماکن نماید. تنظیم صورت مجلس دارای فوائد متعددی است. از جمله اینکه با ذکر کلیه اقدامات ضابطان، مشخص می‌شود که در قبال آنها بتوان قضاوت و داوری کرد.

۶. چگونگی به دست آوردن دلیل در مکان خصوصی

در مجوز قضائی باید علت بازرسی قید شود. ضابطان دادگستری مکلف اند که در چهارچوب مجوز صادره عمل کرده و از بازرسی مکان‌های نامرتبب خودداری کنند.^۴ متأسفانه، در قانون آیین دادرسی کنونی، چنین مقرراتی پیش‌بینی نشده

۱۳. بر پایه ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، اگر کسی در منزل حضور نداشته باشد، بازرسی در حضور دو گواه صورت می‌گیرد.

۱۴. بر پایه بند هشتم ماده واحده «قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی»، «بازرسی و معاینات محلی، جهت دستگیری متهمان فراری یا کشف آلات و ادوات جرم بر اساس مقررات قانونی و بدون مزاحمت و در کمال احتیاط انجام شود و از تعرض نسبت به اسناد و مدارک و اشیایی که ارتباطی با جرم نداشته و یا به متهم تعلق ندارد و افشای مضمون نامه‌ها و نوشته‌ها و عکس‌های فامیلی و فیلم‌های خانوادگی و ضبط بی مورد آنها خودداری گردد».

و ضمانت‌اجراء مناسبی برای تخطی ضابط از دستورها و موارد مورد بازرسی که مقام قضائی مشخص کرده، تعیین نشده است.^{۱۵}

با توجه به سکوت قانون‌گذار، رویه قضائی مشخصی نیز وجود ندارد. ولی، معمولاً چنانچه ضابطان هنگام بازرسی از مکان خصوصی با جرم‌های دیگری روبه‌رو شوند، دلایل مربوط به آن جرم را جمع‌آوری کرده و مسأله را به مقام قضائی اعلام می‌کنند. ضرورت دارد که قانون‌گذار در این زمینه تعیین تکلیف کند. یادآوری چند موضوع در این مورد لازم است.

نخست، مقام‌های قضائی باید موضوع بازرسی را موردی مشخص کرده و ضابطان نیز باید هنگام بازرسی، حریم خصوصی مکان خصوصی را رعایت کنند و بهتر آن است که در صورت برخورد با جرم‌های مهم و مخل نظم عمومی که ابزار و وسایل و دلایل آن مشهود باشد، اقدام‌های لازم را انجام داده و در سریع‌ترین زمان ممکن به مقام قضائی اطلاع دهند؛ دوم، مقام‌های قضائی و ضابطان مکلف به حفظ اسرار حرفه‌ای و خانوادگی اند و شاید به همین علت است که در برخی از نظام‌ها برای بازرسی از دفتر وکیلان و روزنامه‌نگاران، تشریفات خاصی در نظر گرفته شده است.^{۱۶}

۱۵. این موضوع از مراجع تقلید نیز مورد پرسش قرار گرفته است. برای نمونه، استفتائی از مقام معظم رهبری درباره این موضوع به عمل آمده که حائز اهمیت است:

«س: در مواقعی که از طرف محاکم قضائی حکمی در خصوص بازرسی از منزل شخصی افراد در رابطه با مواد مخدر داده می‌شود و در حین بازرسی مأمورین با وسایل و آلاتی از قبیل سلاح و مهمات، نوار، عکس مبتذل و غیره مواجه می‌شوند آیا ضبط و کشف آلات مذکور اشکال شرعی دارد یا خیر؟
ج: ضبط مثل سلاح و مهمات اشکالی ندارد ولی نسبت به نوار و عکس در صورتی که صاحبخانه مروج آن نیست، تکلیفی ندارد».

۱۶. بر پایه ماده ۱-۵۶ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، بازرسی از محل دفتر وکیل دادگستری یا اقامتگاه وی را مقام قضائی با حضور رئیس کانون وکیلان یا نمایندگان وی انجام می‌دهد. همچنین، به موجب ماده ۲-۵۶ همان قانون، بازرسی از مؤسسه‌های مطبوعاتی یا ارتباطات سمعی و بصری را مقام قضائی انجام می‌دهد تا اقدام‌های تحقیقی به آزادی شغلی و حرفه‌ای روزنامه‌نگاران آسیب نرساند.

ضروری است که در قانون آیین دادرسی کیفری ایران نیز به این مسائل اندیشیده شده و در جهت حمایت از حریم خصوصی این مشاغل که محرم اسرار عموم انگاشته می‌شوند، گامی اساسی برداشته شود.

نتیجه‌گیری

هر چند در مقررات قانون آیین دادرسی کیفری ایران قواعد و تشریفات برای بازرسی از مکان خصوصی اختصاص داده شده، این مقررات ناقص، مبهم و دارای اشکال اند. قانون‌گذاری در امور کیفری ایجاب می‌کند که در وهله نخست مفاهیم به صراحت و روشنی تعریف شده تا محدوده و قلمرو آنها مشخص شود. مفهوم مکان خصوصی نیز باید تعریف شود تا زمینه سوءاستفاده از میان رفته و معیاری منطقی برای شناسایی این مکان‌ها فراروی مقام‌های قضائی و ضابطان دادگستری قرار گیرد.

از سوی دیگر، ضروری است که به جهت اهمیت حرمت «منزل» و مسکن در پیشینه فرهنگی دینی ایرانیان، قواعد و تشریفات منسجم، معقول و منطقی برای بازرسی وضع شده تا محدوده و قلمرو اختیارات مقام‌های قضائی و ضابطان دادگستری روشن شود و زمینه سوءاستفاده احتمالی از این اختیارات نیز از میان برود. یکی از مهم‌ترین روش‌هایی که قواعد دادرسی کیفری را از حالت «اختیاری» و «تشریفات بودن» خارج ساخته و به آنها جنبه کاربردی و عملیاتی می‌دهد، پیش‌بینی ضمانت‌اجراء‌های مناسب برای نقض این قواعد است. دو نوع ضمانت‌اجراء برای اجراء تشریفات و قواعد دادرسی کیفری در نظر گرفته شده است: ضمانت‌اجراء انتظامی و ضمانت‌اجراء کیفری. به نظر می‌رسد که این ضمانت‌اجراء‌ها برای تضمین اجراء قواعد دادرسی کیفری کافی نیستند؛ زیرا، برای خود تحقیقات و دلایل به دست آمده به شیوه‌های غیرقانونی یا خلاف ضوابط و قواعد دادرسی نیز باید ضمانت‌اجرائی را در نظر گرفت. معمولاً در قواعد دادرسی کشورهای مختلف از این

نوع ضمانت اجرا با عنوان بطلان تحقیقات و دلایل یاد می‌شود. این موضوع باعث می‌شود که مقام‌های قضائی و ضابطان دادگستری در تحقیقات خود دقت بیش‌تری کرده و از نقض قواعد و تشریفات دادرسی کیفری که بیش‌تر ناظر به حق‌های فردی و حریم خصوصی است، خودداری کنند.

منابع

۱. آخوندی، محمود؛ آئین دادرسی کیفری؛ جلد دوم، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ پنجم، ۱۳۷۷.
۲. آشوری، محمد؛ بشیریه، حسین؛ هاشمی، سیدمحمد؛ یزدی، عبدالمجید؛ حقوق بشر و مفاهیم مساوات، انصاف و عدالت؛ نشر گرایش، چاپ اول، ۱۳۸۳.
۳. آشوری، محمد؛ آئین دادرسی کیفری؛ جلد دوم، انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۴. انصاری، باقر؛ حریم خصوصی و حمایت از آن در حقوق اسلام، تطبیقی و ایران؛ مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۶، ۱۳۸۳.
۵. انصاری، ولی‌الله؛ حقوق تحقیقات جنایی «مطالعه تطبیقی»؛ انتشارات سمت، چاپ اول، ۱۳۸۰.
۶. یاد، ابراهیم؛ حقوق کیفری اختصاصی؛ جلد اول، ۱۳۴۸.
۷. ترخانی، شهریار؛ نحوه کسب ادله اثبات و قرائن و امارات جرم و احصاء آنها در: علوم جنایی؛ جلد نخست، نشر سلسبیل، ۱۳۸۴.
۸. تدین، عباس و کوشکی، غلامحسین؛ ترجمه قانون آئین دادرسی کیفری فرانسه؛ موجود در مرکز مطالعات توسعه قضائی قوه قضائیه.
۹. جعفری لنگرودی، محمد جعفر؛ ترمینولوژی حقوق؛ انتشارات کتابخانه گنج دانش، چاپ پنجم، ۱۳۷۰.
۱۰. کوشکی، غلامحسین؛ مطالعه تطبیقی جنبه‌های مختلف حمایت از اصل برائت از آئین دادرسی کیفری ایران و فرانسه؛ پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۲.

شهرستان‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ترجمه

○ مفهوم شهروندی

○ شرایط شهروندی در اتحادیه اروپا

شہرہ شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی